

Les Figueres de Pelayo Martínez

Jaume Santaló

Nascut el 1898, per edat i trajectòria Pelayo Martínez pot ser inclòs dins aquella brillant generació de figuerencs formada per Salvador Dalí, Jaume Miravittles, els germans Xirau, Martí Vilanova, Alexandre Deulofeu, Carles Fages de Climent, Ramon Reig, etc. Personatges que cadascun en el seu àmbit varen aconseguir tenir una projecció pública que va superar a bastament l'àmbit local i comarcal per esdevenir referents dins la cultura i la política catalana i, en el cas de Dalí, mundial. Una generació que si bé en els darrers anys s'ha anat tractant de forma individualitzada a través de la celebració de centenaris amb els seus corresponents estudis i exposicions, a hores d'ara encara resta pendent la realització d'un treball de conjunt que abasti la cronologia sencera de les seves vides, marcada de forma especial per la ruptura de 1939, amb l'enfosament definitiu dels referents polítics i culturals d'una societat democràtica en construcció i el sorgiment del nou ordre franquista, fonamentat en la dictadura política i en el reaccionarisme social i cultural.

Efectivament, aquesta va ser una generació producte i protagonista alhora de la destacable revifalla que a tots nivells va experimentar la ciutat de Figueres des del tombant de segle XIX fins a la Guerra Civil, caracteritzada pel domini republicà-federal de

la vida política i cultural de la ciutat i per un notable desenvolupament econòmic i demogràfic. Una etapa que va coincidir amb el procés de construcció, per part de plomes tan prestigioses com la de Joan Maragall, de la imatge i el mite de l'Empordà en general i de Figueres en particular com a terra democràtica i republicana, *terra de llibertat* que es va constituir com un referent, com un paisatge moral en el

La plaça Pi i Margall de Figueres, actual plaça de la Palmera.

AHCoAC. Dem Girona. Fons Pelayo Martínez

La placeta baixa de la Rambla de Figueres, amb el monument a Monturiol.

sentit antropològic del terme, d'una Catalunya socialment i nacionalment en construcció. Una època, en conjunt, en la qual la ciutat de Figueres va saber desempallegar-se de l'estancament de les dues darreres dècades del segle XIX construint un model de desenvolupament sociourbà ben fonamentat en la relectura i actualització de la seva tradició històrica contemporània, i amb uns clars objectius de projecció cap al conjunt de Catalunya en el seu procés de construcció d'una societat moderna i democràtica.

El 1898, any de naixement de Pelayo Martínez i del desastre colonial espanyol, pot ser considerat també com el de l'inici de la recuperació política del federalisme figuerenc a escala catalana, després de dues dècades de desorganització i baralles entre les diferents famílies republicanes. Aquell any se celebra a la ciutat el Congrés del Consell Regional Federalista de Catalunya –màxim òrgan de govern del federalisme català–, que confirmà la presidència del catedràtic de l'institut, regidor i president del Comitè Republicà Federal de la ciutat, Joan Maria Bofill Roig. L'any següent, i un cop suprimit el nomenament dels alcaldes per reial ordre tal com s'havia practicat des de l'inici de la Restauració, el mateix Joan Maria Bofill

accedia a l'alcaldia de Figueres i iniciava la llarga etapa de domini republicà a la ciutat, que només es veié estroncat temporalment per la dictadura de Primo de Rivera i definitivament per la victòria militar franquista l'any 1939. Un cercle de domini polític federal que es tancà a partir de l'any 1901 amb les consecutives victòries en el districte de Figueres en les eleccions de diputats a Corts, darrer reducte polític de les opcions monàrquiques i conservadores, que, d'aquesta manera, es varen veure apartades de tots els ressorts de poder polític a escala altempordanesa.

En la seva presa de possessió, el nou alcalde popular no es va estar d'establir un vincle nítid entre la tasca per la qual l'havien escollit i la que havien realitzat els seus predecessors republicans a l'alcaldia figuerenca durant el segle XIX, Abdó Terradas i Joan Arderius. Tota una declaració d'intencions que avançava el procés sistemàtic de recuperació i relectura de la tradició republicana figuerenca del segle XIX i la seva projecció cap al present que caracteritzà la política i la cultura figuerenques majoritàries fins a la Guerra Civil i que, de forma directa o indirecta, condicionà els anys de formació d'aquesta generació i la seva posterior incorporació a la vida pública.

Pelayo Martínez mostrant una obra seva a les autoritats.

El mateix Pelayo Martínez, home de conviccions catòliques, pensament polític poc suspecte de vel·leitats revolucionàries i ben integrat a les noves regles del joc del primer franquisme, sembla que no pogué escapar-se de l'ambient republicà i d'esquerres que es vivia a la ciutat en la seva joventut i formà part del grup de redactors de la publicació satírica *El sanyó Pancraci* (1919), el nucli dur dels quals –capitanejat per Martí Vilanova– dos anys després redactava el periòdic socialista *Renovació Social*, portaveu de sectors que s'escindien per l'esquerra del republicanisme federal i ja catalanista que dominava la política i la cultura locals, sovint de forma entrelligada. Malgrat que el Pelayo Martínez ja adult no es va significar mai en les files de republicanisme i que fins i tot va ser designat arquitecte municipal interí durant tres anys de la dictadura primoriverista, la seva bona integració social i laboral en aquesta Figueres del primer terç del segle XX podria explicar en part els arguments de les fracassades maniobres que l'any 1942 va promoure el seu contrincant en les oposicions a la càtedra de projectes de l'ETSAB presentant-lo com un personatge suspecte de passat republicà i catalanista. En aquesta ocasió, potser era el bosc que no deixava veure l'arbre.

En qualsevol cas, la primer etapa de la vida laboral de Pelayo Martínez va coincidir i va desenvolupar-se molt lligada a aquesta Figueres republicana. A una ciutat de gran vitalitat cultural i associativa que, paral·lelament, experimentava un important desenvolupament econòmic i demogràfic que es va veure molt afavorit pel context expansiu que va obrir a tot Catalunya la I Guerra Mundial. La ciutat de Figueres, que havia viscut un període d'expansió quantitativa i qualitativa de primer ordre durant les dècades centrals del segle XIX, però que entre 1880 i 1900 va veure disminuir la seva població i el seu pes específic dins el conjunt català, semblava reprendre amb el nou segle el pols que l'havia significat tant en aquells anys crucials per a la formació de l'estat liberal i la nova societat burgesa. Entre 1900 i 1936 l'economia figuerenca experimentà un creixement important –en el qual el procés de modernització i diversificació de les activitats industrials tingueren un paper destacat al costat de les tradicionals ocupacions mercantils i artesanals– i la seva població –nodrida per primera vegada d'un important contingent d'emigrants provinents de la resta de l'Estat– passà dels 10.000 als 15.000 habitants. Un desenvolupament que, en el seu conjunt, situava novament Figueres dins el grup de ciutats capdavanteres en el procés de modernització social i econòmica de la Catalunya, tal com ho havia estat a mitjan segle XIX, malgrat que, tanmateix, això s'aconseguís seguint un model propi en el qual el protagonisme reservat a les classes mitjanes de la població –petits comerciants, artesans i professionals– fos superior a l'esquema general.

L'ambient d'eufòria econòmica d'aquesta Figueres en expansió es va traduir també en un notable desenvolupament urbà derivat de la necessitat de nous habitatges per a una població creixent i de la voluntat municipal republicana de canalitzar aquest fenomen dins els paràmetres d'una cultura cívica de caire interclassista i integradora que veia en el planejament urbanístic una de les seves eines principals. Així, de forma paral·lela a l'augment de la demanda privada de més i millors habitatges que es va traduir en el desplegament d'un interessant conjunt de peces arquitectòniques modernistes, noucentistes i racionalistes –tasca en la

AHC/OAC. DIM GIRONA. FONS PELAYO MARTÍNEZ

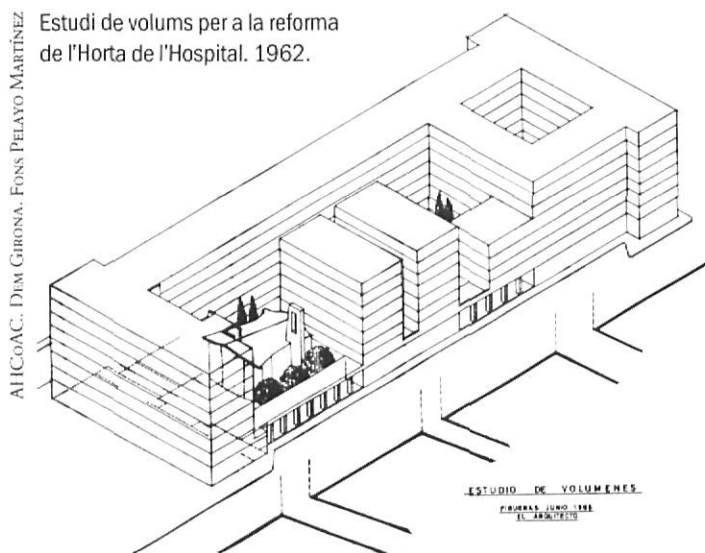
Placeta baixa de la Rambla amb la Casa Argemí, projectada per Pelayo Martínez (1957).

qual Pelayo Martínez tingué un paper molt destacat, al costat d'altres arquitectes com Emili Blanch Roig, Joan Roca Pinet o Ricard Giralt Casadesús, la ciutat de Figueres va saber materialitzar projectes urbanístics de tanta envergadura i qualitat com varen ser la reforma i ampliació de la Rambla (1918) o la formació del Parc-Bosc (1919). Dues peces fonamentals d'un conjunt que, incloent altres actuacions primordials, com la municipalització de les aigües, l'empedrat dels carrers o la construcció de quilòmetres de clavegueram, constituïen una veritable victòria cívica –en paraules del mateix arquitecte municipal Ricard Giralt Casadesús– d'un model de ciutat i societat que s'esmicolà definitivament amb la Guerra Civil i la victòria franquista.

A l'espera d'un estudi de conjunt que ens aclareixi quin va ser l'abast real de la ruptura i les solucions de continuïtat que es varen derivar de l'esclat de la Guerra Civil i la victòria franquista de l'any 1939, en el cas figuerenc tot sembla indicar que el preu que va haver de pagar va ser molt alt. D'una banda perquè el conflicte bèl·lic i la posterior postguerra van frenar de manera abrupta una dinàmica de creixement sostingut per entrar en una època de restriccions econòmiques i misèria que no començà a superar-se fins a mitjan dècada de 1950. És evident que els principis de l'economia autàrquica del primer franquisme i la inclusió de Figueres

dins una zona especial de frontera amb els moviments restringits i controlats per les autoritats civils i militars eren uns condicionants del tot oposats al model econòmic figuerenc, basat en el comerç i els serveis i en el qual la llibertat de moviments de persones i mercaderies era una peça fonamental. De l'altra, perquè la repressió política i cultural que es va derivar de la implantació del *Nuevo Estado* va ser especialment devastadora en poblacions que, com Figueres, s'havien significat de forma particular dins el bàndol dels derrotats. Si, com hem dit, durant el primer terç del segle XX Figueres i l'Empordà en el seu conjunt s'havien erigit com un espai especialment representatiu de l'ideal d'una Catalunya democràtica i republicana, és evident que amb les noves regles del joc tot aquest capital acumulat no només ja no tenia cap valor sinó que, al contrari, constituïa una càrrega de la qual calia desfer-se. Una obligada *tabula rasa* en l'imaginari polític i cultural figuerenc que per força havia d'afectar també el conjunt de la vida pública figuerenca. Com podia sinó tornar a posar-se en marxa la màquina administrativa i cultural de la ciutat si aquesta, des de principi de segle, havia estat ocupada i organitzada majoritàriament pels republicans? Qui havia d'idear dirigir els projectes de futur de la ciutat si el principal cap pensant d'aquella Figueres –Josep Puig Pujades– es veia obligat a viure i morir a l'exili?

Independentment de les diverses trajectòries i opcions polítiques personals, és ben clar que per a aquesta generació nascuda al tombant de segle, la Guerra Civil i els seus efectes posteriors varen partir-los la vida en dues meitats ben diferenciades. És evident que la pitjor part se la varen emportar els executats, exiliats i represaliats, la gent que pràcticament va perdre-ho tot a conseqüència de la victòria franquista. Però també ho és que personatges que com Ramon Reig, Carles Fages de Climent o el mateix Pelayo Martínez varen saber situar-se ràpidament dins el nou ordre –per conviccions ideològiques, a causa de l'espant que encara conservaven del procés revolucionari del 1936 o senzillament per un agut sentit de l'oportunitat– per poc que s'esforcessin a establir comparacions entre una i altra època, havien de percebre l'ambient de raquitisme moral i cultural en el qual s'havien instal·lat.

En una ciutat molt afectada pels bombardeigs –es parla d'un 25% del parc d'habitatges derruïts o afectats– i durament represaliada, la trajectòria professional de Pelayo Martínez no només no es va veure interrompuda sinó que va prendre una nova volada. Prova d'això són els nombrosos projectes d'habitatges particulars –en molts casos sobre solars d'edificis afectats pels bombardeigs de la Guerra Civil–, i d'edificis industrials i de serveis que realitzà durant la dècada de 1940 i 1950 en una Figueres en la qual, al marge de les seves indubtables qualitats professionals, l'exili d'Emili Blanch, la

depuració de Ricard Giralt i el desterrament de Joan Roca Pinet a Sanlúcar de Barrameda –els seus tres màxims competidors a Figueres en les dècades de 1920 i 1930– li havien aplanat el terreny professional. De fet, la ràpida adaptació de Pelayo Martínez en el nou ordre social i polític del primer franquisme ja s'havia fet explícit l'any 1939, quan, impulsor ell mateix de la inclusió de Llers, Figueres i el Port de la Selva com a poblacions *adoptadas por el Caudillo*, treballà per a la Direcció General de Regiones Devastadas dissenyant la construcció del Poble Nou de Llers. Una dada que, si tenim en compte que només dos anys abans, en plena Guerra Civil, havia estat nomenat professor de l'Escola d'Arts i Oficis de Figueres –feina que mantingué fins a final de la dècada dels cinquanta–, demostra que en la qüestió de la ruptura política i cultural produïda per victòria franquista de 1939, també es varen donar solucions de continuïtat que matisen la interpretació general.

En tot cas, la tasca arquitectònica realitzada per Pelayo Martínez entre 1939 i 1960 a la ciutat de Figueres ens remet a una prossecució d'un desenvolupament urbanístic i arquitectònic harmònic amb la tasca realitzada pels seus predecessors més destacats.

En una ciutat que fins l'any 1960 va experimentar un creixement demogràfic molt moderat –uns 2.000 habitants en 20 anys– la solvència del seu treball i la seva inserció dins la normativa urbanística derivada de les ordenances d'edificació de l'any 1921 i de la pròpia tradició constructiva local, va possibilitar que la seva obra mantingués el to de qualitat i que, tot i que des de propostes estètiques diferents, s'integrés perfectament dins el conjunt urbà forjat successivament per arquitectes de la talla de Josep Roca i Bros, Josep Azemar o Ricard Giralt Casadesús. El manteniment de l'escala sociourbana heretada del primer terç del XX i la validesa dels referents culturals dels membres d'una generació que encara que ben adaptada a la nova situació no deixava d'estar formada en una altra època, poden ser dos elements que ajudin a explicar el bon to del seu treball i l'interès que varen demostrar per a la preservació del patrimoni arquitectònic, com va ser el cas de Pelayo Martínez i altres figures destacades d'aquella Figueres del primer franquisme. Una qüestió

que vista des del present ens mostra la paradoxa d'una ciutat en la qual, malgrat la ruptura política de 1939, en molts sentits va poder conservar més punts de contacte amb la Figueres de les dècades anteriors que no amb la que vingué seguidament.

Efectivament, a partir de la dècada dels seixanta i de la mà dels supòsits del *desarrollismo*, de la inserció del conjunt de l'Empordà dins l'espai de desenvolupament del turisme de masses i de les noves necessitats d'habitatge derivades d'una gran onada immigratòria, la situació canvià de forma radical. En un període de quinze anys en el qual gairebé va doblar la seva població –l'any 1975 ja tenia 28.000 habitants–, la ciutat experimentà la més gran i sobtada transformació urbana de la seva història, sancionada pel Pla general d'ordenació urbana redactat per Alexandre Bonaterra i aprovat el 1961, que deixava sense efectes les ordenances d'edificació de 1921. Sota les seves directrius (edificació intensiva al centre històric, urbanització de l'eixample forjat d'ençà la fi del segle XIX i assentament dels espais de nova creació) i amb una economia en gran mesura abocada a la construcció, la ciutat va créixer espectacularment de manera intensiva i poc harmònica (destrucció del patrimoni, especulació del sòl, manca d'equipaments), mitjançant l'execució de nombrosos plans parcials, ja fossin d'iniciativa municipal o privada: Culubret (1964), Garrigal (1965), Urbisol-Eixample (1965-66), carretera de Llers (1966), reforma interior de l'antic Hospital (1966), Horta Capallera (1968), reforma interior zona plaça Notari Dalí (1968), Serra Floreta (1969) i Parksol (1970). Una etapa que va coincidir amb els darrers anys d'un Pelayo Martínez que, entre astorat i pragmàtic, va continuar la seva tasca professional movent-se entre la denúncia de la destrucció sistemàtica del patrimoni –episodis dels enderrocs del convent de la Divina Providència i de la Cambra Agrícola– i la realització d'alguns projectes, especialment a la zona costanera però també a Figueres, realitzats sota els pressupòsits *desarrollistas* –Club Mediterráneo (1961), projecte de reforma interior de l'Horta de l'Hospital (1968), edifici de 40 habitatges a PO Montgó (1971)– que s'afegien al procés general de desfiguració de les viles i la costa empordanesa.

AHC/OAC: DEM GIRONA. FONS PELAYO MARTÍNEZ

Enderroc del Convent de la Divina Providència de Figueres, obra de Josep Roca i Bros.

La dificultat d'abstreure's del present que a un li toca viure pot explicar algunes d'aquestes, diguem-ne, incongruències, que tanmateix no poden desmerèixer el conjunt d'una obra que, per la seva qualitat i volada, situa Pelayo Martínez com el darrer gran arquitecte d'una Figueres que, iniciada pels volts de 1850 amb la tasca i el mestratge de Josep Roca i Bros, a partir de la dècada de 1960 va ser engolida per una febre constructora (i destructora) que de forma explícita va menysprear el capital acumulat per diverses generacions d'arquitectes i urbanistes per bastir una ciutat impersonal i desestructurada. Una tendència que d'ençà la recuperació democràtica i l'aprovació del nou Pla general d'ordenació urbana (1983) i els Plans especials del centre històric i del catàleg d'edificis protegits (1989) s'ha maldat, amb llums i ombres, per corregir.